

Sen o posledním slovu

Měsíc po monumentální oslavě dokončení Palackého *Dějin* se ocitla česká společnost uprostřed nového, ještě monumentálnějšího obřadu spjatého s Františkem Palackým, tentokrát obřadu pohřebního. Již slavnost *Dějin*, vrcholící v tanečním sále na Žofíně 23. dubna 1876 velkolepou hostinou pro více než tři tisíce osob s nekonečným ceremonielem přípitků a zdravic a nápadná okázalým provázením Palackého v několika kočárech z Pasířské ulice na Žofín, střelbou z hmoždířů a slavnostními zvuky hymny, byla náповědí mimořádného postavení Palackého v českém národním životě. Ostatně nikdy předtím ani potom nebylo podobným způsobem slaveno v českých zemích dokončení žádného literárního, dějepisného nebo vůbec odborného díla. Palacký nebyl jen „historiograf“ a „dějepisec“, ale přímo „slavný dějepisec království českého“, „veliký Čech a dějepisec“ či „učenec ověncovaný vavřínem pověsti evropské“, „veliký učenec a patriot“, „velikán český“, „velikán věd a umění“, „chlouba národa českého“, „hvězda neobyčejné jasnosti“, „nesmrtelný“, „učitel“, „vůdce“, „patriarcha“, „otec“. V českých zemích se sice již celá léta propracovával a zdokonaloval žánr pohřbu „slavného Čecha“ – pohřeb Palackého se však nepodobal žádnému pohřbu předešlému (ani pohřbu Josefa Jungmanna v roce 1847, přestože Jungmann byl první, kdo byl v české novodobé společnosti obdařen výjimečnými atributy „patriarchy“ a „otce národa“). Tentokrát šlo poprvé ve vlastním smyslu slova o celonárodní obřad. Národ se jím představoval nikoliv jako ohrožené společenství, které tragicky opouští jeho vynikající představitelé, ale jako sebevědomý dědic tradice, kterou mrtvý budoval, jako pospolitost plně organizovaná a institucionalizovaná, která je v této chvíli již více než národem obývajícím podřízený region říše („departement cislajtánie“), ale přímo skutečným státem ve státě. Pohřeb Palackého vlastně zakládá českou tradici státních pohřbů, z níž budou čerpat všechny pozdější významné pohřby počínaje Riegrovým, přes skutečně již státní pohřby – jako byl Jiráskův, Masarykův, až k funerálním obřadům socialistické éry.

Všechno, co bylo spojeno s posledními okamžiky Palackého, se nutně stávalo předem celonárodně významným. Smrt byla v 19. století součástí rodinného života a umírání bylo zpravidla současně

rámčováno obřadem intimního rodinného loučení s umírajícím, v jehož průběhu si rodina také ukládala do paměti jeho poslední gesta a slova. Ale v případě smrti „otce národa“ se do rodinného obřadu loučení s blízkým mrtvým zákonitě promítaly naléhavě veřejné potřeby národní společnosti, takže i v rodině Riegrově, v jejímž kruhu Palacký zemřel a která byla dokonale přivyklá obětovat svou intimitu požadavkům veřejnosti, se prezentace národních nároků na tělo mrtvého a zacházení s ním (fotografování, snímání posmrtné masky, balzamování a uložení mozku do lihu pro Národní muzeum) vnímala rušivě (ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ 1898: 173–176).

Národní nárok byl *a priori* vznesen i na Palackého „poslední slova“. Jako Palackého „poslední slova“ v oficiální podobě „odkazu národu“ se ovšem mohly dobře použít a také byly použity i jím předem koncipované projevy, jimiž se v posledních letech pokoušel shrnout základní úběžníky svého života, ať již projev na dubnové slavnosti *Dějiny*, který sám ostatně označil za svou závěť („To jest jediná závěť, kterou bych národu svému, takřka umíraje, odkázal“ – ŘEZNIČEK 1910: 390), nebo Doslov k *Radhostu* z roku 1872 či Doslov ke *Gedenkblätter* z roku 1874 (PALACKÝ 1919; 1912; KÁLAL 1926: 107n.). Ale těsně po Palackého smrti byly tyto vědomě koncipované „závěti“ stále ještě poznamenány svou vazbou na dobové politické boje, nepřestaly být stranickými vystoupeními politika a mohly tak jen obtížně (alespoň dokud tyto boje samy neztratily svou aktuálnost a nestaly se pouhou historií) plnit funkci závěrečného oslovení celého národa nestranným a spravedlivým „otcem“. Zlomkovité výroky umírajícího, zvýznamněné nezvratnou definitivností smrti, v jejímž doteku byly proneseny, takovou přílišnou konkrétností a politickou vazbou netrpěly a trpět nemohly.

Bezprostředně po smrti přinášejí noviny a v závěsu za nimi také časopisy řadu podrobností o Palackého skonu, popisují jeho předsmrtný zápas a informují také nejen o tom, co naposledy podepsal (žádost císaři ohledně Jungmannova pomníku), ale i o tom, co přesně a v jakých souvislostech řekl. Tisk informuje, že umírající Palacký vyslechl zprávu o skonu maršálka Johna a poznamenal: „Toho muže je škoda!“ a že reagoval na zprávy o vítězství hercegovských povstalců u Kamena Brda výrokem: „Žehnej jim Bůh!“ (ANONYM 1876a: 2). K těmto „posledním slovům“ se pak ihned připojuje ještě další předsmrtný výrok – „Copak na tom božím světě není pro mne trochu

vzduchu?“, který proběhl českým tiskem hned vzápětí (ANONYM 1876b: 3; ANONYM 1876c: 269n.; ANONYM 1876d: 351).

Marie Červinková, Palackého vnučka, ve svém písemném zápisu rodinných svědectví o posledních chvílích Palackého, který pořídila bezprostředně po návratu z dědova pohřbu na Maleč, zaznamenává jen prvé dva z této trojice předsmrtných výroků kolujících v tisku, ale zato daný soubor podstatně rozhojňuje. Zmiňuje, jak měl Palacký potíže s dýcháním a jak prosil svou dceru, aby ukončila jeho trápení („Bože, to je hrozné! Marie! ale, prosím tě, zadus mne, zadus mne!“). Vypráví o tom, že její děd oslovil zetě vstupujícího náhle do místnosti záhadnou větou: „Riegre, pomáhejte mi zvítězit; jedna strana bojuje – druhá strana – pomáhejte mi zvítězit.“ Krátce nato, asi dvě minuty před tím, než zemřel, Palacký údajně podle rodinných svědectví ještě řekl: „Je zle, velmi zle!“ (ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ 1898: 173–176).

Tyto jednotlivé výroky (a některé další – například Červinkův zápis posledních slov, které sám z úst Palackého slyšel: „Ano, ano. Všecko přejde. Ovšem – na světě všecko přejde...“) pronikaly z komunikace rodinné a přátelské do komunikace veřejné, stávaly se součástí veřejného úsilí o rekonstrukci posledních chvil umírajícího „vůdce národa“. Jakkoli právě svou zlomkovitostí, epigramatičností, ale – jak již o tom byla řeč – i svou vyvázaností ze souvislosti již značně rozrůzněné politické scény usnadňovaly obecné přijetí, jednotlivě nabízely dosti různé možnosti symbolizace.

Celá skupina z citovaných „posledních slov“ se vztahovala k fyziologii umírání: „Bože, to je hrozné! Marie! ale, prosím tě, zadus mne, zadus mne!“; „Copak na tom božím světě není pro mne trochu vzduchu?“; „Je zle, velmi zle!“ Představovaly Palackého jako protagonistu univerzálně platného lidského zápasu s blížícím se koncem, implikovaly nanejvýš prastaré téma kontrastu mezi společenským významem člověka a nevyhnutelností jeho skonu. Vyvolávaly soucit s člověkem, který se *tolik* zasloužil o národ, vzkřísil jej ze smrti, uhájil jeho právo na existenci a sám se nevyhne – přes svou symbolickou „nesmrtelnost“ – definitivnímu konci všech smrtelníků, sám musí prosit o trochu vzduchu pro sebe. Ale možnosti symbolizace těchto fyziologických posledních slov byly vlastně nesmírně nízké: výpověď o definitivnosti konce všeho (tam mířil konečně i předsmrtný Palackého výrok zaznamenaný Červinkou) se málo hodila

k optimistickému obrazu národa opuštěného svým otcem již ve chvíli dosažené dospělosti a životní zralosti, kdy mu již nehrozí žádné nebezpečí.⁶⁹ Smrt „vůdce národa“, „Mojžíše“, jenž stačil dovést svůj lid na práh zaslíbené země, mohla být sice veřejnosti představena i svými krutě fyziologickými rysy, ale právě jen za podmínky, že nebudou vyňaty z výjevu této heroizované osobní smrti. S tím souvisel i častý motiv tehdejšího tisku, zdůrazňující, že tvář Palackého, ihned po smrti zbrázděná stopami smrtelné křeči, záhy nabyla klidných, vyrovnaných rysů – ty jako by přímo symbolizovaly hrdé a klidné sebevědomí národa, který sice truchlí, ale rozhodně není zoufalý.

Zbýlé Palackého výroky z kategorie „posledních slov“ se z toho hlediska symbolizaci otevíraly výrazněji – a to i tam, kde byly vnímány jako výpověď o něm samém, charakterizující a v jistém smyslu sumarizující jeho celoživotní úsilí. Výrok „Toho muže je škoda!“, užitý v souvislosti s novinovou zprávou o smrti polního zbrojmistra Franze Johna (zemřel 25. května 1876), představoval Palackého jako osobu veřejnou, která ještě těsně před smrtí komentuje a hodnotí veřejné události, ale současně také jako člověka nesmírně objektivního, nezaujatého, umějíciho spravedlivě ocenit člověka třeba i z „vídeňského tábora“ a jeho zásluhy o rakouský stát a dynastii („zásluhy rakouského generála o císaře“ – ANONYM 1876e: 3), a tedy jako osobnost uchováající si přes veškeré ústrky ze strany Vídně korektnost a dokonce loajalitu vůči Rakousku. Je to však také výrok, který lítostí nad skonem Franze Johna implikuje i lítost nad skonem Palackého. Je-li škoda „toho muže“, tím větší ztrátou je pak pro národ smrt Palackého. Palackého výrok o smrti generála Johna se stává vlastně nepřímou výpovědí o jeho vlastní smrti a o ztrátě, kterou znamená.

Výrok „Bůh jim žehnej!, Žehnej jim Bůh!“, reagující na zprávy o vítězství jižních Slovanů u Kamena Brda je svým východiskem předchozímu podobný. Také on představuje Palackého jako osobu veřejnou, jež i ve svém „posledním slově“ před smrtí myslí na události politické. Pojímá nicméně Palackého jako osobnost významnou pro slovanský svět, a to pro *celý* slovanský svět, osobnost, která je svým způsobem nejen otcem českého národa, ale i otcem všech Slovanů, sledujícím do posledních okamžiků jejich osudy a zápasy a žehnajícím jim tak, jako otec na smrtelné posteli žehná svým dětem.

---

69) Srov. slova o národu, který je již „rodina odchovaná, dospělá, sebevědomá“, kterou smrt otce neohrožuje (*Pokrok* 8, 1876, 147, 28. 5., s. 3).

Zpráva Marie Červinkové o posledních chvílích Palackého kodifikovala vlastně pozdější mnohost „posledních slov“ s Palackým spojovaných – po ní budou opakovat celý tento bohatý výčet mnozí popularizátoři a životopisci Palackého – Řezníček, Svozil, Kálal. Přesto je zřejmé, že fyziologický podsoubor posledních slov je vnímán především jako dokreslující položka tragicky patetického *tableau* Palackého smrti, zatímco „nefyziologické“ výroky jsou přijímány jako bezprostřední poselství obrácené k národu.

Potřebu právě takového typu výroků, výroků-poselství, dokládá ostatně i významový posun záhadných Palackého „slov o jakémsi vítězství, jejichž význam byl ale nejasný“, jak je nedávno charakterizoval Jiří Morava (MORAVA 1994: 235). Marie Červinková ve své zprávě chápala tato slova, kterými se umírající obrátil na zetě („Riegre, pomáhejte mi zvítězit; jedna strana bojuje – druhá strana – pomáhejte mi zvítězit!“), jako poznámku vztahující se k dědovým nemocným plicím, tedy jako poslední slovo ze souboru výroků „fyziologických“ – postižení plic ostatně prokázala posmrtná lékařská zpráva. Červinková vysvětluje: „Zdálo se, že jen *jedna strana* plic již pracovala. Dědeček bojoval se smrtí.“ Tento výrok a jeho výklad se však postupně stále zřetelněji z výchozího fyziologického kontextu vymaňuje. V Řezníček vysvětlení Marie Červinkové-Riegrové připouští, ale pokouší se nabídnout jiný výklad již jednoznačně v rovině politické: čte výrok (právě na pozadí výroku „Bůh jim žehnej!“) jako odkaz k slovansko-tureckému konfliktu na jihu.

Ve Svozilově citaci výroku z roku 1898 už také příznačně chybí „mi“ („pomáhejte mi zvítězit!“ → „pomáhejte zvítězit“) a tato zdánlivě bezvýznamná úprava právě podporuje definitivní přesun výroku z plánu osobního do plánu veřejného. Rieger je jím představený nikoliv ve své rodinné roli, jako „zet“ Palackého, ale jako dědic a ochránce jeho odkazu, jeho pokračovatel; „zápas“ pak ovšem není zápasem s osobní smrtí, ale zápasem veřejným. Nejdříve zápasem Slovanů s Turky, jak výrok vykládal Řezníček, ale záhy ještě aktuálněji či nadčasověji, už mimo vazbu k slovansko-tureckému konfliktu, jako zápas českého národa o svou emancipaci.

Ze všech možných „posledních slov“ tak právě tento výrok, původně rodinou zemřelého chápáný jako výrok pouze fyziologický, dosáhl krajních bodů symbolizace v obecné, nadčasové poselství „vůdce národa“ svému lidu. Právě toto a ne jiné „poslední slovo“ učinil tématem své oslavné básně Jaroslav Vrchlický:

Však co zde tužby? Umíraje
zvolal jsi: Pomozte vítězit!
A toto slovo, s mroucích již retů Tvých
jsme chytlí všichni v posvátné dědictví,
ať perem, štětcem nebo dlátem:
Vítězit! vítězit! – nebo zhynout!

To vůle silou zaplá vždy v zdeptaných,
že po všech bouřích, vichřicích, zápasech,
jak Radhošť pevný v skalné půdě
Tobě vstříc nezdolan jásá národ!

(VRCHLICKÝ 1898: 1-3)

Ve Vrchlického verzi již výrok zkondenzoval v jednoduchou prostou výzvu, zcela vymaněnou z „rodinné komunikace“. Rieger není v této verzi zmiňován ani ve své politické úloze ochránce Palackého tradice. Výrok se obrací výslovně k národu, k jeho jednotlivým příslušníkům, kteří jsou básní pozýváni k tvořivé účasti na společném díle. V závěru básně je pak národ příznačně metaforizován obrazem hory Radhošť, emblematické Palackého hory, jejímž jménem – jako svou značkou – označil ostatně František Palacký známý soubor svých spisů. Národ tak touto metaforou znakově splývá se svým vůdcem a toto splnutí je v logice básně, vydané k stému výročí Palackého narození, svým způsobem vlastní odpovědí na výzvu, která byla ze záhadných slov vyčtena.

Poslední slova Františka Palackého. In: *František Palacký 1798/1998. Dějiny a dnešek*. Ed. František Šmahel. Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 529–534.